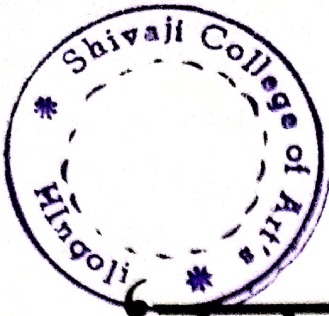

नव्वदोत्तरी स्त्री आत्मक स्वरूप आणि चिकित्सा'

मुख्यसंपादक

प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार

महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर

संपादक

डॉ. मारोती कसाब

मराठी विभाग, महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर

सहसंपादक

डॉ. अनिल मुंढे

मराठी विभाग, महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर

Assistant Professor
Shivaji College, Hingoli.
Tq. & Dist. Hingoli. (MS.)

सिध्दी पब्लिकेशन हाऊस, नांदेड

ISBN No. 978-81-958253-6-3

नव्यदोतरी स्त्री आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा'

मुख्यसंपादक

प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार

संपादक

डॉ. मारोती कसाब

सहसंपादक

डॉ. अनिल मुंडे

प्रकाशक

सिध्दी पब्लिकेशन हाऊस

६२४, बेलानगर, भावसार चौक,

तरोडा (खु.) नांदेड ३४३१६०५

मो. ९६२३९७९०६७

www.wiidrj.com

मुद्रक

अनुपम प्रिंटर्स, श्रीनगर, नांदेड (महा.)

९१७५३३२४४३७

प्रथमावृत्ती : ११ सप्टेंबर २०२२

© सर्वाधिकार : महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर अधीन

मुखपृष्ठ : तेजस रामपूरकर

अक्षरजुळवणी : डॉ. राजेश उंबरकर

मूल्य : ४७५/-

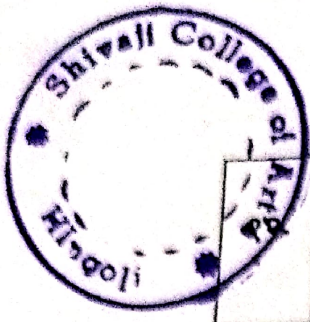
सदरील ग्रंथातील कोणताही भाग किंवा मजकुराकरीता सदरील संशोधक स्वतः

जबाबदार राहतील संपादक किंवा प्रकाशक जबाबदार असणार नाही

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्रकरणाचे नांव	लेखक	पृ. क्र.
०१.	संपादकीय	डॉ. मारोती कसाब डॉ. अनिल मुंढे	०७
०२.	नव्वदोत्तरी काळातील दलित स्त्री आत्मकथने : स्वरूप आणि विशेष	सुगावे बालाजी चंद्रकांत	१२
०३.	आत्मचरित्र वाङ्.मय लेखन: स्वरूप व प्रेरणा	प्रा. डॉ. अनिल मुंढे	१६
०४.	नव्वदोत्तरी काळातील दलित स्त्री आत्मकथने	बाबुराव चोखाजी पाईकराव	२३
०५.	आत्मचरित्र आणि आत्मकथन : साम्य भेद	प्रशांत झिपरू तायडे प्रा. डॉ. सतीश मस्के	३१
०६.	नव्वदोत्तरी काळातील दलित स्त्रियांची आत्मकथने: स्वरूप व चिकित्सा	प्रा. संतोष खंडोजी माळवटकर	४१
०७.	आत्मचरित्र व आत्मकथा यातील साम्य भेद	प्रा. नवनाथ निवृत्ती बेंडे	४८
०८.	“नव्वदोत्तरी दलित स्त्री आत्मकथनांचा विवेचक अभ्यास : आयदान”	सुगावे बालाजी चंद्रकांत	५६
०९.	आत्मचरित्र आणि आत्मकथन: साम्य भेद	प्रा. डॉ. विजयकुमार खंदारे	६०
१०.	भटक्या विमुक्त जमातीतील स्त्री जीवनाचे दाहक वास्तव: “तीन दगडाची चूल”	प्रा. डॉ. सूर्यकांत हरिश्चंद्र गित्ते	६७
११.	आत्मकथन : स्वरूप आणि विशेष	प्रा. मिलींद एस. ठोकळे	७६

	नव्वदोत्तरी काळातील दलित स्त्रियांची आत्मकथने	डॉ. भूषण प्रदीप देशमुख डॉ. वंदना स. भोयर	८९
१३.	आत्मचरित्र आणि आत्मकथन स्वरूप वैशिष्ट्ये	प्रा. डॉ. नाथराव ज्ञानोबा गरजाळे	९०
१४.	आत्मचरित्र : स्वरूप आणि संकल्पना	अनंत उ. मोगल डॉ. राजाराम अ. झोडगे	९८
१५.	आत्मकथन लेखनाची वैशिष्ट्ये	प्रा. डॉ. सावंत दत्तात्रय सदाशिव	१०६
१६.	नव्वदोत्तरी दलित स्त्री आत्मकथनांचे स्वरूप आणि विशेष	डॉ. कैलास सोनू महाले	११४
१७.	'जगले जशी' नाट्य कलावंत म्हणून घडण्याचा प्रवास	डॉ. संगीता नारायणराव मुंडे	१२०
१८.	नव्वदोत्तरी काळातील दलित स्त्रियांची आत्मकथने	प्रा. सौ. कांबळे एस. एस.	१३१
१९.	'मास्तरांची सावली' या आत्मकथनातील दारिद्र्याचे वर्णन	सुरेखा भगवानराव आगळे	१४१
२०.	आत्मकथन : स्वरूप आणि विशेष	प्रा. डॉ. संतोष जगन्नाथ जाधव	१५०
२१.	आत्मचरित्र आणि आत्मकथन साम्यभेद	प्रा. डॉ. सिंधू बाबाराव सोलापुरे	१५५
२२.	'आयदान' कोकणातील दलित स्त्रियांच्या व्यथेचे चित्रण करणारे आत्मकथन	डॉ. रेखा गणेशराव वाडेकर	१६०
२३.	'मी वनवासी' सिधुताई सपकाळ यांची अजब जीवनगाथा	प्रा. सुषमा बालाजी पांचाळ	१६९

‘जगले जशी’ नाट्य कलावंत म्हणून घडण्याचा प्रवास

डॉ. संगीता नारायणराव मुंढे

शिवाजी महाविद्यालय, हिंगोली.

आत्मकथन हा वाङ्मय प्रकार इतर वाङ्मय प्रकाराच्या मानाने कमी प्रमाणात लिहिलेला पहावयास मिळतो. आत्मचरित्र किंवा आत्मकथन या संकल्पना जवळपास एकाच अर्थाने वापरल्या जातात. मराठीमध्ये चरित्र लेखनाची प्राचीन परंपरा आहे. ‘लीळाचरित्र’ पासून मराठीमध्ये चरित्र लेखनाला सुरुवात झाली. पण आत्मचरित्र हा वाङ्मय प्रकार अलीकडच्या काळातील आहे. इंग्रजांच्या आगमनानंतर अनेक वाङ्मय प्रकाराची ओळख मराठी साहित्यिकांना झाली आणि त्या धरतीवर मराठीतही लेखन झालेले दिसते. रा.ग. जाधव यांनी आत्मचरित्र म्हणजे काय? हे मराठी विश्वकोशाच्या दुसऱ्या खंडात सांगितले आहे. ते म्हणतात, “आपल्या जीवनविषयक अनुभवांचे व तदनुषंगाने आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचे स्वतः लेखकाने लेखन रूपाने घडविलेले दर्शन म्हणजे आत्मचरित्र होय.” मराठीमध्ये आधुनिक अर्थाने जे आत्मचरित्र लिहिले गेले त्यात दादोबा पांडुरंग यांचे ‘आत्मचरित्र’ (१८७२) आणि बाबा पद्मनजी यांचे ‘अरुणोदय’ हे आत्मचरित्र (१८८८) आहे. इथून पुढे अनेकांनी आत्मचरित्र लिहिले. स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणाचा प्रसार सर्व दूर झाला. त्यामुळे खेड्यापाड्यातला वाडी तांड्यातला तरुण शिक्षण घेऊ लागला. त्यातूनच नवीन लेखक उदयास आले. ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी इत्यादी वेगवेगळ्या वाङ्मय प्रवाहातून मोठ्या प्रमाणावर साहित्य निर्मिती झाली. याच काळात मराठीमध्ये आत्मकथनेही मोठ्या प्रमाणावर लिहिली गेली. त्याला वाचकांचा प्रतिसाद ही चांगला मिळाला. आत्मकथन हे कोणालाही उपदेश करण्यासाठी लिहिलेले नसतेतर, स्वतःची जडणघडण, आपण जगलेले जीवन, आलेल्या अडीअडचणी, त्यातून काढलेला मार्ग आणि मिळवलेले यश हे कोणालातरी सांगण्याची माणसाची उपजतच प्रेरणा, प्रवृत्ती आहे. त्यातूनही आत्मकथने लिहिली गेलेली दिसतात. प्र. के. अत्रे आत्मचरित्र लेखनाबाबत म्हणतात, “आपले महात्मे जगाला सांगण्यासाठी

‘नव्वदोत्तरी स्त्री आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा’ १२०

मी. हो. आत्मचरित्र लिहिले नाही; पण सामान्य माणसांना प्रेरणा देण्यासाठी. म्हणजे किंवा आश्वासन देण्यासाठी लिहिलेले आहे."१ यशस्वी व्यक्तीच्या जीवनाबद्दल सामान्य माणसाला नेहमीच कुतुहल असते. त्यांनी मिळवलेले शोकांत्या परिस्थितीतून मिळवले हे वाचकाला जाणून घ्यायला आवडते आणि याच प्रेरणेतून आत्मचरित्राचे लिखाण आणि वाचन मोठ्या प्रमाणावर होताना दिसते. प्रा. आनंद यादव यांच्या मते, "आत्मचरित्रे इतर कोणत्याही प्रेरणांनी लिहिलेली. असली तरी त्या काळातील मानवी समाजाचा इतिहास समजून घेण्याच्या दृष्टीने कच्ची सामग्री म्हणून ती महत्त्वाची असतात. हे विसरता येत."२ म्हणजे आत्मचरित्र किंवा आत्मकथन हे केवळ त्या त्या व्यक्तीचं जगणं नसतं तर तो ज्या काळात, समाजात, वातावरणात राहत असतो त्या संपूर्ण समाजाचा तो इतिहासच असतो. म्हणून आत्मचरित्राचा अभ्यास म्हणजे एका अर्थाने त्या समाजाचा अभ्यासच म्हणता येईल.

लालन सारंग या कोणी लेखिका नाहीत तर, त्या एक नाट्यकलावंत आहेत. नाट्य कलावंत, गृहिणी, निर्माता, उद्योजक, हॉटेल व्यवसायिक म्हणून त्यांनी केलेला प्रवास नक्कीच अचंबित करणारा आणि सामान्य माणसाला प्रेरणा देणारा आहे. त्यांचे 'जगलेजशी' हे आत्मचरित्र २८ ऑगस्ट १९९२ साली प्रकाशित झाले. २०१३ साली त्याची दुसरी आवृत्ती निघाली. हे आत्मचरित्र म्हणजे लेखिकेचे सहज असे बोलणे आहे. नाट्य कलाकार रंगमंचावर सहज प्रेक्षकांशी बोलतो, तशाच या सहज अशा गप्पा आहेत. त्यामुळे यात औपचारिकता नाही. या आत्मचरित्रामध्ये बऱ्याचवेळेस सलगता पाहायला मिळत नाही. काही प्रसंग मागे पुढे झालेले आहेत. काही प्रसंगांची पुनरावृत्ती झालेली आहे. असे असले तरी त्यात एक सहजता पाहायला मिळते. जसं जीवन त्या जगल्या तसेच त्यांनी मांडले आहे. अंतरिक गरजेतून हे लिखाण झाले आहे. या आत्मकथनाला विजय तेंडुलकर यांची प्रस्तावना लाभली आहे. यावरून याचे मोल समजते. तेंडुलकर म्हणतात, "या पुस्तकातले लिहिणे हौसेने नव्हे. कोणी मागितले म्हणून लिहिले असेही हे लिहिणे नाही. एका 'आतल्या' निकडीतून हे लिहिणे स्फुरले आहे. आणि ही निकडच लालन सारंग यांना आणखी लिहायला लावते आहे.

मुळात हे 'लिहिणे' ही नव्हे, हे स्वतःशी बोलणे आहे. असे या लेखनाच्या वाङ्मयाने वाटते. न सापडणारे काही शोधताना गृहिणी स्वतःशी बोलते तसे कशाच्या तरी शोधात चाललेले हे 'बोलणे' आहे. हा शोध आहे आणि हे बोलणे आहे."३

लालन सारंग या एक संवेदनशील कलावंत आहेत. आपल्या भूमिकेशी त्या इतक्या एकरूप होतात की कधीकधी वास्तव जीवन आणि नाटकातील भूमिका यांची सरमिसळ होते. त्यावेळी मानसिक ताणतणावही सहन करावा लागतो. कलावंत एकाच वेळेला अभिनयही करत असतो व ती भूमिकाही जगत असतो. त्यामुळे वास्तव जीवनात त्याची मानसिक ओढाताण होते, जीवनातील स्थैर्य नाहीसं होतं, नैराश्य वेढून टाकतं. अशाच मानसिक ओढाताणीचा आणि नैराशांचा सामना लालन सारंग यांना देखील करावा लागला आहे. आपल्या वाढ्याला जे आले ते सांगणे त्यांना महत्वाचं वाटतं म्हणून त्या निकडीतूनच त्यांनी 'मी आणि माझ्या भूमिका' हा एकपात्री निवेदनात्मक कार्यक्रम केला. आपल्या जीवनातील घटना प्रसंग त्यांनी या कार्यक्रमातून दाखवले आहेत. या कार्यक्रमाला प्रेक्षकांचा चांगला प्रतिसाद मिळाला. देश-विदेशात याचे प्रयोग त्यांनी केले. हा कार्यक्रम म्हणजेच त्यांचं आत्मकथन आहे. नंतर हेच पुस्तक रूपाने प्रसिद्ध झालेले आहे.

नाटक हा कलाप्रकार दृश्य श्राव्य आहे. जेवढं नाटक आपण पडद्यावर पाहतो त्याच्या कितीतरी अधिक ते पडद्यामागे घडत असते. नाट्य रंगभूमीची खरी ओळख या आत्मकथनातून होते. हौशी रंगभूमी ते व्यावसायिक रंगभूमी असा लेखिकेचा प्रवास झाला आहे. या प्रवासात बऱ्याच बऱ्या वाईट घटना घडलेल्या आहेत. ज्यातून त्या शिकत केल्या, अनुभव गाठीशी बांधत गेल्या. काही भूमिका त्यांच्या आयुष्याला कलाटणी देणाऱ्या ठरल्या या सर्वांचे संचित म्हणजे हे लेखन होय. आयुष्याच्या शेवटी शांतपणे, निकोपपणे त्या आपल्या आयुष्याकडे पाहतात. तेंडुलकर यांच्या मते, "कोणाच्या बोलण्यात गुंतावे तसे आपण या पुस्तकात गुंततो. एका वेगळ्या जगात पोहोचतो. हे जग एका मनाचे जग आहे. आणि हे मन एका प्रोढसमजुतीने, निकोपपणे, स्थिरपणे आणि शांतपणे आपल्या गतायुष्याकडे पाहते आहे. एका प्रमाणात चिकित्सेचा धीटपणाही त्यांच्याकडे आहे. कधी आत्मचिकित्साजी सर्व चिकित्सेत अधिक बिकट या

‘नव्वदोत्तरी स्त्री आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा’ १२२

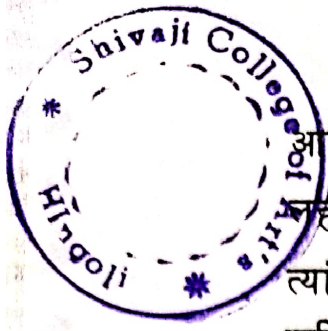

पुस्तकात घेतले आणि एका अभिनेत्रीच्या लेखनात असे काही प्रत्ययाला यावे, याचे आपण चकित होतो." एका संवेदनशील मनाचा हा प्रवास आपल्याला अस्वस्थ करतो. वाङ्मयीन मूल्यही या आत्मकथनाला प्राप्त झाले आहे. आत्मकथनातून त्या व्यक्तीची जडणघडण जशी कळते तसेच तो ज्या वातावरणात राहतो त्या समाजाचा पटही त्यातून चित्रित होतो. त्यामुळे या आत्मकथनातून नाटक लिहून झाल्यापासून ते रंगभूमीवर सादर बारकावे, नाटक सादर करताना येणाऱ्या अडी-अडचणी या सर्वांचे दर्शन या आत्मकथनातून घडते. १९६५ ते १९९० या काळात बदलत गेलेली रंगभूमी आत्मकथनातून चित्रित झाली आहे. त्यांच्या मते नाटक हे कोणाही एका व्यक्तीचे काम नाही, तर हे एक टीमवर्क आहे. यात कलाकाराची भूमिका जशी महत्त्वाची आहे तसेच इतर घटकही तेवढेच महत्त्वाचे ठरतात. त्या म्हणतात, "नाटकाचा प्रयोग उत्कृष्ट व्हायचा असेल तर त्यात लेखनाचा, दिग्दर्शनाचा, कलावंतांच्या अभिनया बरोबर पडद्यामागे काम करणाऱ्या रंगमंच कर्मचाऱ्यांचा सहभाग तितकाच महत्त्वाचा असतो.

अगदी बारीकसारीक गोष्टीसुद्धा नीट ठेवल्या गेल्या नाहीत तर रंगमंचावर कलावंताला त्याचा त्रास होतो. वेळेवर पडदा न उघडणे, पार्श्वसंगित कर्कश होणे, रंगमंचावरील फोन वेळेवर न वाजणे, रंगमंचावरील साहित्य जाग्यावर न सापडणे, या सगळ्यांचा कलावंताच्या कामावर परिणाम होत असतो." त्यामुळे नाटकाची यशस्वीता ही कोणाही एका व्यक्तीच्या हातात नसते. नाटक म्हणजे टीमवर्क आहे. त्यामुळे नाटकाचा प्रत्येक प्रयोग हा नवीन असतो असं म्हटल्या जातं. नाटक हे प्रत्यक्ष रंगमंचावर घडत असतं. आयत्या वेळेला काही घोटाळा झाला तर कलाकारांना तिथं समय सुचकता दाखवावी लागते. खऱ्या अर्थाने तिथेच अभिनयाचा कस लागतो. असे अनेक प्रसंग लालन सारंग यांच्या आयुष्यात आलेले आहेत. एक कलावंत म्हणून त्या कशा घडत गेल्या यांचीही कथा आहे.

लालन सारंग यांचा जन्म २६ डिसेंबर १९४१ रोजी गोव्यात झाला ते मात जण भाऊ-बहीण होते. वडील लॉन्ड्रीत काम करत असत. घरची परिस्थिती अगदी बेताची होती. तरीही त्या म्हणतात, बालपण खूप

‘नव्वदोत्तरी स्त्री आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा’ १२३

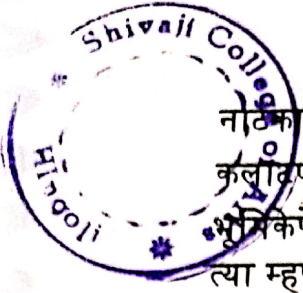

आनंदी गेले. आहे त्या परिस्थितीत सामावून घ्यायची सवय त्यांना महानपणा पासूनच होती. वडील खूप शिस्तीचे होते. तीच सवय त्यांच्याही अंगी बानली आहे. अभ्यासात त्या हुशार होत्या. शिष्यवृत्तीची परीक्षा पास झाल्यामुळे त्यांना महिना आठ रुपये शिष्यवृत्ती मिळत असे. ती आपल्या आईला घर खर्चासाठी देत असत. एस.एस.सी. पर्यंतचे शिक्षण फ्रीशिप वर झाले. नंतर त्यांनी ठरवले की आपल्या शिक्षणाचा भार आई-वडिलांवर टाकायचा नाही नोकरी करून पुढचे शिक्षण घ्यायचे. त्या पद्धतीने त्यांनी नोकरी करत करत पुढचे शिक्षण घेतले. त्यांना अभिनयाची विशेष आवड होती असं नाही किंवा आपण नाटकात काम करावे असेही त्यांनी कधी ठरवलं नव्हतं. घर संसार करावा ही त्यांची साधी सरळ इच्छा होती. एकदा कॉलेजमध्ये नाट्य स्पर्धेची नोटीस लागलेली असताना त्यांना वाटतं की आपणही नाटकात काम करावे आणि त्या आपलं नाव देतात. आपली निवड होईल की नाही याची त्यांना शाश्वती नसते; पण नाटकासाठी त्यांची निवड होते आणि इथूनच त्यांच्या नाट्यकलावंत म्हणून जीवनाला सुरुवात होते. महाविद्यालयात असताना नाट्य स्पर्धेत, गॅदरिंग मध्ये त्यांनी अनेक नाटकातून भूमिका केल्या. तेंव्हाच त्यांची ओळख कमलाकर सारंग यांच्याशी झाली. कमलाकर हे स्वतः नाटके बसवत असत. त्यांची 'ललित कला साधना' नावाची संस्था होती. दोघांची मैत्री आणि नंतर प्रेम जमतं त्याचं रूपांतर नंतर लग्नात होते. त्यांच्या संसारी जीवनाला सुरुवात होते. कमलाकर सारंग हे आपल्या आई-वडिलांचा एकुलता एक मुलगा असल्यामुळे घरची जिम्मेदारी त्यांच्यावर असते. त्यामुळे घरच्या जबाबदाऱ्या त्यांना पार पाडाव्या लागतात. एक पत्नी, सून, मुलगी, आई ह्या सर्व भूमिका लालन सारंग यांना लग्नानंतर पार पाडाव्या लागतात. आणि उत्तम रीतीने त्या पारपाडतात. स्वयंपाकाची तर त्यांना हौस आहे. उत्तम स्वयंपाक करून दुसऱ्यांना तो खाऊ घालण्यात त्यांना आनंद मिळतो. नाटकात काम करत असताना देखील त्या घरात स्वयंपाक करतात. याविषयी प्रेक्षकांना नेहमीच उत्सुकता आणि आश्चर्य वाटते. एक नाट्य कलावंत ते उत्तम गृहिणी या दोन्ही आघाड्यावर त्या सरसठरतात. नाटक, नोकरी आणि घर अशी त्यांची तारेवरची कसरत सुरू असते. कमलाकर सारंग यांचाही नाट्य क्षेत्रात जम बसलेला असतो. म्हणून त्या १९६७ साली आपली टाटा सर्विसेस मधील नोकरी सोडतात. नंतर

‘नव्वदोत्तरी स्त्री आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा’ १२४

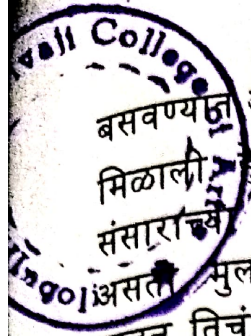
अत्रे थिएटर्सची ऑफर येते आणि ती ऑफर त्या स्वीकारतात. आता त्यांचा प्रवास हौशी रंगभूमी कडून व्यावसायिक रंगभूमीकडे होतो. अत्रे थिएटर्सच्या 'डॉ. लागू', 'तो मी नव्हेच', 'मी मंत्री झालो', 'लग्नाची बेडी' या नाटकातून त्या भूमिका करतात. प्रयोगाच्या निमित्ताने त्यांना घरापासून बरेच दिवस दूर राहावे लागत असे. त्यावेळी त्यांचा मुलगा राकेश हा लहान होता. एक आई म्हणून त्यांना वाटते की, आपण आपल्या मुलाला वेळ देऊ शकत नाही. नाटकाच्या दौऱ्यावर असताना आलेले भले बुरे अनुभव, कराव्या लागणाऱ्या तडजोडी, भेटलेले नवीन सहकारी या सर्वांचे चित्र या आत्मकथनातून आले आहे. बऱ्याच वेळेला अनेक कठीण प्रसंगातून जावं लागतं. असे बरेच किस्से त्यांनी सांगितले आहेत. प्रत्यक्ष रंगभूमीवर आपण प्रेक्षक म्हणून जे नाटक पाहतो. त्याच्यापेक्षा कलावंतांचं वेगळं असं जीवन, रंगभूमीचं वेगळं जग जवळून पाहायला मिळते. एकदा असंच त्या नाटकाच्या दौऱ्यावर असताना एका कलावंताचा मृत्यू होतो ते प्रेत घेऊन परतीचा प्रवास त्यावेळची मनस्थिती या सर्वांचे चित्रण आले आहे. दुसरा एक किस्सा उदगीरच्या प्रयोगाचा सांगितला आहे. पावसामुळे उदगीरचा 'सखाराम बाईण्डर' या नाटकाचा प्रयोग रद्द करावा लागतो. पण प्रेक्षकांना नाटक पाहायचं असतं. ते सर्वजनप्रेक्षकांना समजावून सांगतात की आता प्रयोग करणं शक्य नाही पण प्रेक्षक ऐकण्याच्या मनस्थितीत नसतात. त्यांचं म्हणणं असतं तुम्ही आमच्या समोर बसा आम्ही तुम्हाला पाहतो. असा अतिशय वाईट अनुभव त्यांना येतो. काही वेळेस एखादी वाईट घटना घडलेलेली असते. मनःस्थिती ठीक नसताना सुद्धा प्रयोग रद्द करता येत नाही म्हणून सादर केलेले नाटक, तेव्हाची मनःस्थिती या सर्वांचे बारकाईने चित्रण केले आहे. यातून नाट्य कलावंताच्या जीवनाचा परिचय घडतो. सततच्या फिरतीमुळे त्यांना पुढे पाठदुखीचा त्रास सहन करावा लागतो हा त्रास आयुष्यभर त्यांना सोबत करतो.

प्रत्येक यशस्वी व्यक्तीच्या आयुष्यात अशा काही घटना, घडामोडी घडलेल्या असतात की, ज्यामुळे त्याच्या संपूर्ण आयुष्याला कलाटणी मिळालेली असते. अशाच काही घटना लालन सारंग यांच्या आयुष्यातही घडल्या आहेत. १९७२ साली त्यांना तेंडुलकरांच्या 'सखाराम बाईण्डर' या

नाटकात चंपाची भूमिका मिळाली. ही भूमिका त्यांच्या जीवनाला कलाटणी देणारी ठरली. एक कलावंत म्हणून त्यांच्यासाठी आत्तापर्यंतच्या भूमिकेपेक्षा वेगळी, आव्हानात्मक अशी ही भूमिका होती. या भूमिकेबद्दल त्या म्हणतात, "तेंडुलकरांनी रेखाटलेली व्यक्तिरेखा रंगमंचावर सादर करणं हे कलावंताला आव्हानच ठरतं. त्यांची अर्थपूर्ण, थोडक्या संवादांत भरपूर काही सांगून जाणारी वाक्यरचना त्यांच्या सर्वच नाटकात आढळते. त्या वाक्यरचनेचा तोल कलावंतांना जाणीवपूर्वक सांभाळावा लागतो. तेंडुलकरांच्या चंपा, विमल, बेबी, सरिता या सगळ्या व्यक्तिरेखा रंगवताना मला हे प्रकर्षाने जाणवलं."^६ कलावंत म्हणून स्वतःला सिद्ध करण्याची एक संधी म्हणजे तेंडुलकर यांच्या नाटकातील भूमिका म्हणून त्याकडे त्या पाहतात. इथे कलावंताचा कस लागतो. 'सखाराम बाईण्डर' या नाटकातील चंपाची भूमिका म्हणजे त्यांच्या आयुष्यातील मैलाचा दगड ठरते. या भूमिकेने त्यांना बरंच काही दिलं, खूप शिकायला मिळालं, मनस्तापही झाला. तेरा प्रयोग झाल्याच्या नंतरसेंसॉरने हे नाटक अश्लील म्हणून त्याच्यावर बंदी घातली. यासाठी लेखक, निर्माता, दिग्दर्शक यांना न्यायालयात धाव घ्यावी लागली. या काळात त्यांना खूप मानसिक त्रास, टीका सहन करावी लागली. त्यांच्यावर अनेक आरोप झाले, तर दुसरीकडे त्यामुळे त्यांना प्रसिद्धी मिळाली. त्यांच्या मुलाखती छापून येऊ लागल्या. शेवटी न्यायालयात त्या केस जिंकल्या. आणि पुन्हा 'सखाराम बाईण्डर' चे प्रयोग सुरू झाले. त्या आपल्या या भूमिकेबद्दल म्हणतात, "चंपाने मला माझ्यातला कलावंत दाखवून दिला. स्वतःच्या हक्कासाठी जिद्दीने लढत देण्याची ताकद दिली. आणि मुख्य म्हणजे माणसं ओळखण्याची दृष्टी दिली. जगण्याची इर्षा दिली."^७ म्हणजे कलावंत म्हणून त्या घडत होत्या. व्यक्तिमत्व अधिक प्रगल्भ होत होतं. एक अभिनेत्री म्हणून सगळीकडे नावलौकिक झाला होता. आर्थिक स्थैर्यही त्यांना मिळालं. एकूणच जीवनामध्ये थोडे स्थैर्य निर्माण झाले. अशातच त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला कलाटणी देणारी दुसरी एक भूमिका त्यांनी केली. ती म्हणजे श्री. ना. पेंडसे यांच्या 'रथचक्र' या नाटकातील 'ती'ची भूमिका. 'रथचक्र' या कादंबरीवरून 'रथचक्र' हे नाटक करायचे ठरले. कमलाकर सारंग हेच नाटक बसवणार होते. त्यांची संस्था 'कलारंग' तर्फे हे नाटक

'नव्वदोत्तरी स्त्री आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा' १२६

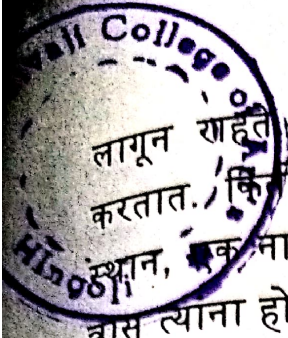
बसवण्याला आले. या नाटकातील प्रमुख भूमिका 'ती'ची लालन सारंग यांना मिळाली. हे एकशोकात्म नाटक आहे. नवरा 'ती' ला एकटीला सोडून संसाराचे सर्व जबाबदाऱ्या टाळून मोनी बाबा म्हणून पळून गेलेला मुला बाळाची, संसाराची सर्व जबाबदारी तीवर येऊन पडते. यातून तिचं जगणं म्हणजे निव्वळ भोगणं ठरतं. या भूमिकेने त्यांना खूप प्रसिद्धी मान मरातब दिला. एक कलाकार म्हणून त्या भरून पावल्या. त्यांची सगळीकडे वाहवा झाली. याची एक आठवण म्हणून त्या म्हणतात, "ती'न मला कलावंत म्हणून खूपच नाव दिलं. समाधान दिलं. माधव गडकरी यांनी 'मुंबई सकाळ' मधल्या 'चौफेर' मध्ये, "श्रीमती लालन सारंग यांच्या नाट्य जीवनातील 'ती'ची भूमिका म्हणजे एक सोनेरी पान आहे. उत्कृष्ट कादंबरीतील नायिकेचे प्रभावी दर्शन पाहण्यासाठी तरी हे नाटक प्रत्येकाने पाहायलाच हवे." या वाक्यांनी माझा गौरव केला."८ एक कलावंत म्हणून यापेक्षा अजून काय पाहिजे असतं एका कलाकाराला. 'रथचक्र' चे खूप प्रयोग त्यांनी केले. नंतर 'रथचक्र' वर दूरदर्शनवर हिंदी आणि गुजराती मध्ये मालिका सुद्धा काढण्यात आली. या दोन्ही भाषेतील मालिकेत 'ती'ची भूमिका त्यांनीच केली. तोही वेगळा असा अनुभव त्यांनी घेतला; पण मालिकांमध्ये काम करण्यापेक्षा नाटकांमध्येच काम केल्याचं समाधान अधिक आहे असे त्या म्हणतात. या अभिनयाबद्दल त्यांना फिल्म फेअरची तीन अवॉर्ड्स मिळाली. खूप प्रसिद्धी मिळाली. जेव्हा एखाद्या नाटकाचे अनेक प्रयोग होतात तेव्हा ती भूमिका त्या कलाकारांच्या आंगवळणी पडते. वैयक्तिक जीवन व नाटकातील भूमिका यामध्ये एक आंतर असतं हे भान कलाकाराला नेहमीच असतं; पण लालन सारंग यांच्या बाबतीत मात्र 'रथचक्र' मधील 'ती'ची भूमिका करत असताना उलट होतं. बरेच प्रयोग झाल्यानंतरही 'ती'च्या यातना त्यांना सहन कराव्या लागू लागल्या. तिच्या यातनांची सवय त्यांना झाली नाही. 'रथचक्र' चे जसजसे प्रयोग होत होते, तस तशी त्यांची अस्वस्थता वाढत होती. तिच्या भूमिकेने त्यांचं अस्तित्व वेढून टाकलं होतं. त्या या भूमिकेविषयी म्हणतात, "रथचक्र चे जसजसे प्रयोग होत होते तसतशी खरंतर 'ती'च्या यातनांची मला सवय व्हायला हवी होती. रंगभूमीवर असेपर्यंत यातना दाखवून प्रयोग संपताच मी माझ्या स्वतःत यायला हवं होतं. पण त्या नाटकाचे हिशोबच उलटे होते. माझ्या नकळत मी 'ती'च्यात गुंतले होते. जणू 'ती'चे भूत माझ्या मानेवर स्वार झालं होतं. माझ्या खाजगी जीवनात माझ्या नकळत लालन

‘नव्वदोत्तरी स्त्री आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा’ १२७

सोचने कभी कभी होता, मैं ती होऊँ नासकत होती।" १५। तीच्या भूमिकाशी
ही इतरांच्या समस्त ज्ञान्या ती, त्यांना वैयक्तिक जीवनात उतरा नव्हती.
तीच्या वास्तव जीवनातही ती असाधारण होती. त्याची आणि तिच्या
अभिरुच्याची सतत त्या तुरुणा करत राहिल्या. आपल्या मुरातही लगेच तोडून
लढा देऊ नसल्या. त्यांचे संपूर्ण संतती जीवत वसमध्ये लवकून निघाले.
माताजातीनेली, लगेची ओप हारली, सतत ती त्यांच्या मातंगुटीवर
नवार होऊ नसली. हे इतरांनाही ती एक दिवस प्रयोग मुरू असतांनाच
त्या लढा मुर्या हे लढां योजिल्या शिष्टी प्रयोग योजिल्या राहिली. आता
ज्या फुडे तींची भूमिका करण त्यांना वास्तविक होऊ नसली. म्हणून
काही महिने लवकूनने प्रयोग योजिल्यात आले. सततच्या उन्हातमुळे
त्यांचे पाठीचे दुखणे सुरूचले. शिष्टी त्यांना जवाबदायिता भरती म्हणे
राहिले. याच काळात त्या लवकूनने त्यांच्या जीवनातही महत्त्वा
राहिले. आपण एक नाट्य करायला म्हणून काय कमावले आणि काय
कमावले. याचा हिशोब सुरू होतो. तींच्या भूमिकांमध्ये त्या म्हणतात,
"तींना माझ्यातल्या काय घेतल्या लवकूनने एक मातंगे न्यून दिले. परंतु
त्यांकरेकर योजले कहीतरी हिरातून घेतले. त्यात मुख्य म्हणजे माझा
असाव. त्या भूमिका सारखे वरच्या मंडित बोलात वत म्हणता राहिली.
अजूनही जन्म घेतले की माझ्याच्या कसा लुळात. त्या दोन योजिल्या
काळातही दुस निरसा दिली. निरती दिली. मत्त लवकूननेचले. काहींकर
महली 'काय' इलेक्ट्रिक मधली 'काय', 'काय' मधली 'काय' ह्यासारखा
भूमिका ज्या मंडित मी करत होते, ती माझी मंडितच माझ्यातून काढून
घेतली. त्यातून लवकूनने मी 'काय', 'काय', 'काय', 'काय' व
'काय' काय पाणी' या नाटकातला करत. यामुळेही नाट्य करत राहिले.
परंतु सतत 'लवकून' म्हणून तींना मत्त आपलेसे केले आहे." १६। यातून
तिच्या भूमिकांशी तिती त्या तादात्म्य पावल्या होत्या हे समजते. याचा
जवाबदायिता वसही त्यांना ज्ञान्या. अशीच आपली एक भूमिका त्यांच्या
जीवनातही ती म्हणजे 'काय' या नाटकातील 'सर्िता' मध्यमवर्गीय स्त्री
आणि तिचे जीवत याचे चित्रण हे नाटक करत. त्याचजे जीवत आणि
नाटकातील सर्िताचे जीवत यांची तुरुणा लवकूनने सतत त्यांच्या
मनामध्ये मुरू असली. तेहूनातली मध्यमवर्गीय सुखचस्त घरातील
काय अनेक प्रश्न या नाटकातून मांडले आहेत. हे सर्व प्रश्न त्यांना त्यांच्या
जीवनातूनच घटत आले आहेत. त्यामुळे मत्तला एक अस्वस्थता नेहमीच

नवदेवरी ती आत्मकायते : नवक आणि चिकित्सा १२८

आपल्या आणि सरितेच्या जीवनाची सतत तुलना त्या करताना, कितीही नाही म्हटलं तरी घरामध्ये स्त्रीला मिळणार दुय्यम स्थान, एक नाट्य कलावंत असून देखील स्वतःलाही जगावं लागतं याचा त्रास त्यांना होतो. नाटकातील भूमिका आणि वैयक्तिक जीवन यांच्यातील सीमारेषाच नाहीशी होते. आणि एक असमाधान, नैराश्य त्यांच्या मनाला वेढून टाकतं. याचा खूप त्रास त्यांना सहन करावा लागतो. यातूनच त्यांच्या मनामध्ये आपण जगलेलं जीवन याबद्दलचा विचार सुरू होतो. आपल्याला आलेले हे अनुभव आपल्या प्रेक्षकांना सांगावे या आंतरिक ऊर्मीतून त्यां'मी आणि माझ्या भूमिका' हा कार्यक्रम करतात. त्या म्हणतात," विविध भूमिका करत गेले आणि अनुभवाचं गाठोड वाढत गेलं. भूमिकांच्या पलीकडे प्रेक्षकांना सांगण्यासारखं आपल्याकडे खूप आहे. त्यांना ते कळलं पाहिजे असा मनाने हट्टच घेतला. मी भूमिका करते म्हणजे नक्की काय करते? भूमिकेतला यांत्रिकपणा म्हणतात तो का? आणि कसा येतो? भूमिका करताना सह कलावंता बरोबर नातं काय असतं? मला माझ्या प्रेक्षकांबद्दल काय वाटतं? माझ्या भूमिकांनी मला काय दिलं? त्यातल्या काहींनी माझ्या खाजगी जीवनात डोकावण्याचा प्रयत्न केला आणि मला सुजाण कसं बनवलं. कलावंत लालन सारंग व खाजगी जीवनातली लालन सारंग यात कसा आणि काय फरक आहे? इतकी धावपळ होत असताना संसार कसा काय सांभाळला? हे आणि असे अनेक प्रश्न प्रेक्षकांच्या मनात कलावंताबद्दल असतात. त्याची उत्तर माझ्याकडे आहेत."११ हा कार्यक्रम म्हणजेच एका अर्थाने त्यांचं आत्मकथनच होतं.

एका नाट्यकलावंताचा घडत गेलेला प्रवास आपल्याला सुन्न करून जातो. एका वेगळ्या जीवनाचे, जगाचे दर्शन घडवतो. पडद्यामागचे जग दाखवतो आणि कलावंत हा एक माणूसच आहे हे सांगतो. भूमिका आणि वैयक्तिक जीवन यांची सरमिसळ झाल्यानंतर काय होतं, काय भोगावंलागतं, याचं दर्शन हे आत्मकथन आपल्याला घडवते. यातून एका संवेदनशील कलावंताचा जीवनपट उलगडत जातो. त्याबरोबरच मराठी रंगभूमीचा सुवर्णकाळही डोळ्यासमोरून जातो. या दृष्टीने हे आत्मकथन महत्वाचे आहे.

संदर्भ:-

- १) अत्रे प्र. के.- राजकीय आत्मचरित्र स्वरूप आणि समीक्षा (संपादन) अक्षरदान प्रकाशन, पुणे. प्र. आ. २०१९ पृ. ४३
- २) यादव आनंद -आत्मचरित्र मीमांसा, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे. प्र. आ. १९९८ पृ. ८
- ३) सारंग लालन - जगले जशी, डिंपल पब्लिकेशन मुंबई, १९९२ पृ. ८
- ४) सारंग लालन - जगले जशी, डिंपल पब्लिकेशन मुंबई, १९९२ पृ. ८
- ५) सारंग लालन - जगले जशी, डिंपल पब्लिकेशन मुंबई, १९९२ पृ. ६१
- ६) सारंग लालन - जगले जशी, डिंपल पब्लिकेशन मुंबई, १९९२ पृ. २३२
- ७) सारंग लालन - जगले जशी, डिंपल पब्लिकेशन मुंबई, १९९२ पृ. १४२
- ८) सारंग लालन - जगले जशी, डिंपल पब्लिकेशन मुंबई, १९९२ पृ. १४८
- ९) सारंग लालन - जगले जशी, डिंपल पब्लिकेशन मुंबई, १९९२ पृ. १४९
- १०) सारंग लालन - जगले जशी, डिंपल पब्लिकेशन मुंबई, १९९२ पृ. १५३
- ११) सारंग लालन - जगले जशी, डिंपल पब्लिकेशन मुंबई, १९९२ पृ. १६३

Assistant Professor
Shivaji College, Hingoli.
Tq. & Dist. Hingoli. (MS.)